

І. М. Власюк
(м. Житомир)

ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1906 – 1914 рр.)

Дослідження впливу століпінської аграрної реформи на розвиток сільського господарства, характерних для регіону Правобережної України галузей промисловості, торгівлі і транспорту залишається в історико-економічній літературі актуальною проблемою. Проблема економічних наслідків століпінської аграрної реформи знайшла своє відображення у багатьох працях істориків та економістів дореволюційного, радянського та сучасного періодів, зарубіжній історіографії. Зокрема, необхідно виділити праці: І.І.Литвинова (Экономические последствия столыпинского аграрного законодательства. – М.–Л., 1929), С.М.Дубровського (Столыпинская земельная реформа. – М., 1963), А.Д.Введенського (Аграрная реформа Столыпина и её экономические последствия на Украине. – Х., 1957), Ф.Є.Лося, О.Г.Михайлюка (Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. – К., 1976), Б.А.Кругляка (Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. – Самара, 1992), Т.Ф.Изметьевой (Россия в системе европейского рынка. Конец XIX – начало XX в. – М., 1991), М.Кимитаки (Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция // Отечественная история. – 1992. – № 6) та інших, аналіз яких був предметом окремого дослідження автора.

Враховуючи велику кількість попередніх наукових праць з даної проблеми, зазначимо, що ряд питань залишається недостатньо вивченим. Предметом дослідження даної статті є: агрономічні заходи земських установ щодо селянських господарств у названий період; розвиток заводів сільськогосподарського машинобудування, будівельних матеріалів під впливом

столипінської аграрної реформи; збутових кооперативів; послуг залізниць при перевезенні сільгосппродукції.

Важливе значення в роки столипінської аграрної реформи мало надання агрономічної допомоги селянським господарствам з боку земських управ та землевпорядних комісій. До компетенції земств входили господарчі питання на місцевому рівні, встановлені ще від часів реформи 1864 р. На Правобережній Україні до 1911 р. роль земств виконували губернські управи.

Наприклад, на агрономічну допомогу одноосібним господарям Волинської губернії на 1910 р. було виділено 113200 крб. [1, 151]. У 1912 р. ця сума збільшилась до 226561 крб., в т. ч. на організацію сільгоспскладів – 22400 крб., розвиток тваринництва – 24600 крб., прокатні станції – 44043 крб. тощо [2, 31]. У звіті подільського губернатора про стан Подільської губернії за 1909 р. підкреслювалося, що на здійснення усіх агрономічних заходів у цьому районі було асигновано 48284 крб. [3, 8]. Лише з 1909 по 1911 рр. ці витрати зросли з 47545 до 88945 крб. [4, 20]. Кошторис витрат на агрономічні заходи на 1914 р. у Подільській губернії збільшився до 231 тис. крб. На влаштування показових садів, виноградників в губернії у 1910 р. [5, 17]. Головним управлінням землеустрою та землеробства 3,2 тис. крб. [6, 116]. У Київській губернії, де агрономічна діяльність губернської управи (пізніше земств) розпочалася з 1908 р., у 1911 р. було влаштовано 111 показових полів, на яких отримувалися врожаї значно вищі, ніж на сусідських селянських полях. Це, безперечно, зацікавлювало селян у перейнятті досвіду правильного обробітку ґрунту [7, 1309]. За даними Липовецької повітової управи (Київська губернія), наприклад, у селянина Григорія Пилипчука в с. Романів-Хутір було відкрито у 1911 р. показове поле площею 6 дес., на якому були чотирипільна сівозміна, пар, озим, коренеплоди, яр та запольна ділянка з посівом кормових трав. У цьому ж селі існували у 1913 р. прокатна станція та зерноочисний пункт, злучний пункт, три показові сади [8, 33].

Нарада повітових представників Подільської губернської управи у березні – квітні 1910 р. визнала бажаним надавати допомогу не тільки одноосібним

господарям, але й селянському населенню в цілому, для активізації його прагнень до нових форм господарювання [6, 116].

Серед губерній Правобережної України за обсягами виробництва сільгоспмашин та знарядь виділялась Київська губернія, яка на 1911 р. давала продукції на 1,3 млн. крб. [9, 4]. Тут значно збільшилось з 1906 до 1913 р. виробництво сівалок (в 1,4 рази), машин по очищенню та сортуванню зерна (приблизно у 4 р.); у Волинській губернії відповідно – знарядь по обробці ґрунту (в 4,9 р.), молотарок (в 1,6 р.), машин по очищенню та сортуванню зерна (у 2,1 р.), машин по збиранню хлібів (в 1,7 р.) [9, 18]. Таким чином, зростали обсяги виробництв, пов'язаних з виготовленням сільгоспмашин, якими користувалися виробники сільськогосподарської продукції.

Цікавими є дані про виробництво продукції та прибутків у названі роки акціонерного товариства "Фільверт і Дедіна" (м. Київ). Так, за 1905/6 рр. тут було отримано від продажу сівалок 136,6 тис. крб., загальні ж прибутки складали 89,3 тис. крб. [10, 9]; у 1912/13 рр. – 804,9 тис. крб. та 285,1 тис. крб. [11, 11].

Серед акціонерних товариств Києва по виробництву сільгосптехніки та різних запчастин до неї, що успішно діяли у ці роки, необхідно назвати, наприклад, АТ "Гретер і Криванек". Про обсяги його виробництва свідчать книги-списки замовників [12].

Реалізацію продукції сільгоспмашинобудування сконцентрувало Київське товариство західних земств по продажу сільгоспмашин, діяльність якого охоплювала, крім губерній Правобережної України, Херсонську, Бесарабську, Чернігівську, Полтавську, Мінську та Могильовську губернії. У 1911 – 1912 рр. воно контролювало 156 підприємств по виробництву та ремонту сільгосптехніки [9, 4]. Товариство сприяло прискоренню процесів купівлі-продажу даної продукції. Про це свідчить листування його правління з різними заводами і установами (управами, спілками), які давали замовлення на ці машини та знаряддя [13].

"Торгово-промышленная газета" у 1913 р. писала, що та нова фаза, в яку вступило сільське господарство, вимагала використання машинної праці, що позитивно відбилося на розвитку сільгоспмашинобудування, а зміна одних господарських систем іншими, більш складними, гарантувала успішну діяльність підприємств цієї галузі [14, 1].

Перехід до відрубно-хутірської системи господарювання викликав прагнення селян до поліпшення умов життя, побуту. Це сприяло, в свою чергу, збільшенню попиту на будівельні матеріали: цеглу, черепицю, покрівельне залізо, цвяхи тощо; при цьому особлива увага з боку держави зверталась на випуск вогнетривких матеріалів. Необхідність його для села була очевидною, виходячи насамперед із збільшення кількості пожеж.

На забезпечення села будматеріалами була спрямована діяльність земських складів. У Волинській губернії у 1911 р. існувало 24 такі склади, що мали 77,6 тис. пуд. покрівельного заліза (найбільшу кількість заліза мали Житомирський (9,2 тис. пуд.), Дубинський (8 тис. пуд.) та Чуднівський (7 тис. пуд.)) [15, 27]. З цих повітів найбільша кількість одноосібних господарств нараховувалась у Житомирському повіті [16, 115]. У 1914 р. на Волині існувало вже 36 таких земських складів [17, 69]. Про збільшення попиту з боку селян на покрівельне залізо свідчить і той факт, що у цей період прогнозується і очікуваний попит на залізо: у 1911 р. на Волині прогнозувалося, у середньому по 3 тис. пуд. по кожному з повітів [15, 69].

У Подільській губернії у 1910 р. губернською управою було продано покрівельного заліза 126,2 тис. пуд. на суму 304 тис. крб., на цементно-черепичне покриття витрачено 111,8 тис. крб.; у 1912 р. було виділено на позики для закупівлі заліза та красильних матеріалів 320 тис. крб., на витрати по цементно-черепичному виробництву – 120 тис. крб. [18, 49]. Наприклад, Каменецьке повітове земство Подільської губернії планувало у 1912 р. витратити на обладнання показової черепичної майстерні 3,3 тис. крб., на купівлю 45 тис. пуд. цементу – 25 тис. крб., 15 тис. пуд. заліза – 34,5 тис. крб. [19, 273].

Оскільки за ціною це було доступним лише заможним верствам селянського населення, основна маса його купувала як вогнетривкий матеріал гончарну, азбесто-цементну черепицю, яка обходилась йому значно дешевше. Збільшення попиту на черепицю поставило перед металургійною промисловістю ряд завдань, головним з яких було налагодження випуску відповідного обладнання. Так, у 1911 р. технічне бюро “Симплекс” (м. Київ) пропонувало патентовані верстати для виготовлення черепиці [15, 196]. Товариство “Ротерт и К^о” (м. Санкт-Петербург), намагаючись розширити збут своєї продукції, повідомляло у Волинську губернську землевпорядну комісію про зниження ціни на черепичний верстат “Росія” [20, 882].

За сприяння Київського губернського земства у різних місцевостях губернії у 1910 – 1912 рр. діяло 44 кустарні майстерні для виробництва цементної та гончарної черепиці. Лише у 1911 р. тут було виготовлено більше 1 млн. шт. черепиці. На Поділлі у розглядуваний період існували два черепичні заводи (у Вінницькому повіті) з виробництвом 60 тис. шт. черепиці на рік [21, 53]. У Київській губернії у 1906 р. діяло 18 підприємств по виробництву будматеріалів, що випустили разом продукції на 4,9 млн. крб. [22, 2]; у 1913 р. – відповідно 56 та 2,1 млн. крб. [23, 4].

Попит на черепицю у цей період на Волині був настільки великим, що задовольнити його було можливо лише при обладнанні 4 – 5 майстерень пересувного типу на 16 – 19 черепичних верстатів [15, 140]. У 1913 р. волинському губернському земству була надана позика у 60 тис. крб. на залучення приватних підприємців до випуску гончарної черепиці [24, 71]. Кількість земських черепичних майстерень зросла тут з 14 у 1910 р. до 37 у 1914 р. [17, 68].

Для виготовлення черепиці та інших потреб будівництва потрібна була наявність достатнього запасу цементу. Так, у постанові Всеросійського з'їзду техніків з вогнетривкого будівництва (1911 р.), зокрема, наголошувалося на необхідності розширення виробництва цементу, покрівельного шиферу з метою їхнього розповсюдження у сільському та хутірському будівництві [25, 1258].

Цементне виробництво на Правобережній Україні зосереджувалось у Києві (завод АТ “Фор” з щорічним виробництвом цементу у 500 тис. пуд. на 156 тис. крб.) та на Волині – при ст. Здолбуново Острозького повіту Волинської губернії (завод АТ “Волинь” з щорічним виробництвом на 383 тис. крб.) [21, 53].

Процес збільшення виробництва цементу у період реалізації нового аграрного курсу можна простежити на прикладі Волинської губернії: якщо у 1907 р. тут діяв 1 цементний завод, що випускав продукції на суму 285 тис. крб. [26, 13], то у 1912 р. їх було 2 з відповідною сумою у 353 тис. крб. [27, 6].

Крім вищеназваних будматеріалів, селяни також були покупцями цвяхів та інших дротових матеріалів, частка яких серед споживачів в цілому по Російській імперії у грошовому вимірі придбаного товару зростає з 13,2 млн. крб. у 1900 р. до 16,9 млн. крб. у 1908 р. [28, 1]. Наприклад, у 1911 р. Волинська губернська земська каса дрібного кредиту вела переговори з АТ “Дріт” (м. Київ) відносно закупівлі за вигідною ціною дроту для селянських хмільових плантацій, попит на який з боку нових землевласників та кредитних товариств зростає [29, 6]. Акціонерне товариство Київського дротового, цвяхового та механічного заводу у 1905 р. продало цвяхів на суму 154 тис. крб., дроту – 14 тис. пуд. на 38 тис. крб. [30, 13]; у 1913 р. – відповідно на суму 369,3 тис. крб. та 36,9 тис. пуд. на 74,7 тис. крб. [31, 16].

Цікавим був в період реалізації столипінської аграрної реформи досвід створення та діяльності кооперативів, зокрема по збуту хмелю на Волині. Так, наприклад, Дубенське товариство хмелярів ставило своїм головним завданням сприяти своїм членам робити заощадження та полегшувати господарський обіг шляхом видачі позик та посередництва; страхувати посіви від градобоя, продавати своїм членам міндобрива, хмільові мішки за вигідними цінами; влаштовувати щорічно хмільову ярмарку, забезпечувати своїх членів бюлетенями про ціни на хміль тощо [32, 4]. Лише за два роки існування товариствами хмелярів та ощадно-позичковими товариствами у Волинській губернії було видано позик більш, ніж на 300 тис. крб. [33, 12].

За звітами хмільового ярмарку, у Житомирі було продано таку кількість пудів хмелю за угодами: 1908 р. – 1850, 1909 р. – 3424, 1910 р. – 2000 [34, 224]. Про розширення участі селян у хмільових ярмарках того періоду, зокрема, свідчить той факт, що, наприклад, 1908 р. найбільше було продано хмелю дрібними партіями (від 4 до 20 пуд.) [35, 67].

Цей період характеризувався також значним зростанням чисельності молочарських товариств, що були зацікавлені не лише у збуті, але й у придбанні для своїх членів різних товарів. Приміром, членом Ново-Вороб'ївської маслоробної артілі (Овруцький повіт Волинської губернії) міг стати кожний селянин, який мав хоча б одну корову та проживав на відстані не більш ніж 10 верст від артільного заводу [36, 4]. Про вигідність участі в таких товариствах селян свідчить, наприклад, досвід діяльності селянської молочарської спілки в с. Грушки Житомирського повіту на Волині, організованої за допомогою земського інструктора. Так, продаючи молоко скупникам, селяни отримували за пуд 25 – 28 коп., а у спілці – 40 коп. Спілка встановила постійні зносини із житомирськими покупцями, а також передбачала у 1913 р. встановити контакти з Києвом для постійного продажу масла [37, 24].

У Київському повіті на 1914 р. було відкрито 18 молочарських товариств, причому за останні попередні роки кількість членів у кожному товаристві зросла з 18 до 23 – 100, кількість корів – з 80 до 300 голів. З метою полегшити товариствам збут продуктів змолока, земство влаштувало у Києві спеціальні склади – магазини, через посередництво яких за 9 місяців 1913 р. було продано цих продуктів на 43 тис. крб.; на обладнання молочного складу у Києві холодильниками та іншим київському повітовому земству у 1914 р. було надано 10 тис. крб. (у 1913 р. такі товариства доставили 60 тис. пуд. молока на 63,9 тис. крб., а склад не справлявся з його зберіганням) [38, 4].

Зміни, що відбувалися в роки реформи у розвитку сільського господарства, промисловості і торгівлі, відповідно сприяли інтенсифікації залізничного, морського та річкового транспорту. Збільшення виробництва товарів у

промисловості, продукції сільського господарства та зростання на них попиту на внутрішньому і зовнішньому ринках тягло за собою збільшення перевезень залізницями.

Втягування селянських господарств у ринкові процеси в період столипінської аграрної реформи, збільшення виробництва ними сільгосппродукції, яка користувалась попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках, особливо зернових, сприяли розвитку будівництва складських приміщень для довгострокового зберігання вантажів на залізничних станціях. Так, у доповіді начальника комерційної служби Південно-Західних залізниць у 1908 р., зокрема, виділялося прохання до управління залізниць дозволити використати 500 тис. крб. з прибутків по комісійно-позичкових операціях 1904 – 1907 рр. на будівництво складів довгострокового зберігання [39, 1].

Важливе значення для прискорення руху хлібних вантажів мало надання позик Південно-Західними залізницями. Так, у 1910 р. їх було видано 20300 на суму 10,6 млн. крб., у 1911 р. – 24166 на суму 11,9 млн. крб. Надання таких позик та інших послуг під хлібні вантажі було для цих залізниць вигідним, про що свідчить динаміка прибутків Південно-Західних залізниць по комісійно-позичкових операціях у період реалізації столипінської аграрної реформи: 1906 р. – 21,4 тис. крб., 1907 р. – 27,6 тис. крб., 1908 р. – 88,4 тис. крб., 1909 р. – 257,6 тис. крб., 1910 р. – 388,5 тис. крб., 1911 р. – 407,6 тис. крб. [40, 17].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що вплив столипінської аграрної реформи на розвиток економіки Правобережної України знайшов свій вияв у багатьох позитивних зрушеннях її окремих галузей: у сільському господарстві – в агрономічних заходах земств, спрямованих на інтенсифікацію розвитку селянських господарств, розширенні цієї допомоги різним прошаркам селян; у промисловості – збільшенні виробництва продукції, зокрема, підприємств сільськогосподарського машинобудування, будівельних матеріалів на основі попиту селян-замовників; у торгівлі – включення збутових селянських кооперативів до задоволення потреб ринку; у сфері транспорту –

розвиток послуг залізниць при перевезеннях сільськогосподарської продукції. Подальші розвідки у цьому напрямі передбачають: дослідження діяльності підприємств харчової та переробної промисловості регіону, розвитку підприємств та земських майстерень по виготовленню будівельних матеріалів, змін у розвитку внутрішньої торгівлі, залізниць, річкового та морського транспорту під впливом столипінської аграрної реформи.

Література:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 190.
2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 169.
3. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 704.
4. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 710. – Спр. 263.
5. Державний архів Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільському (далі – ДАХО). – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 214.
6. ДАХО. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 305.
7. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). Вып. 13. Ч. 3. – Пг., 1914. – С. 753 – 1355.
8. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 712. – Спр. 122.
9. Прилежаев И. А. Сельскохозяйственное машиностроение и потребление машин в районе деятельности Киевского Товарищества Западных Земств. – К., 1915. –
10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 280. – Оп. 8. – Спр. 71.
11. Отчёт акционерного общества “Фильверт и Дедина” за операционный год. – К., 1913.
12. Державний архів м. Києва. – Ф. 189. – Оп. 1. – Спр. 351.
13. ЦДІАК. – Ф. 573. – Оп. 1. – Спр. 13.
14. Торгово-промышленная газета. – 18 апреля (1 мая) 1913 г.
15. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп.1. – Спр. 136.
16. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 190.
17. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915. – 86 с.
18. Сельское огнестойкое строительство. – СПб., 1913. – № 6.
19. ДАХО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 273.
20. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 241.
21. Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении. Вып. 7. – К. , 1913. – 101 с.
22. Обзор Киевской губернии за 1906 г. – К., 1907. – 144 с.

23. Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1913. – 216 с.
24. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп.1. – Спр. 253.
25. Хуторянин. – Полтава, 1911. – № 47.
26. Обзор Волынской губернии за 1907 г. – Житомир, 1908. – 62 с.
27. Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – 104 с.
28. Торгово-промышленная газета. – 19 апреля (2 мая) 1913 г.
29. ДАЖО. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 409.
30. ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 8. – Спр. 54.
31. ДАКО. – Ф. 280. – Оп.10. – Спр. 124.
32. Жизнь Волыни. – 29 сентября 1912 г.
33. Асенков С. П. Хмель. Производство, вывоз и привоз. – СПб., 1914. – 30 с.
34. ДАЖО. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 1.
35. Евдокимов А. А. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в России. – Х., 1911. – 174 с.
36. ДАЖО. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 285.
37. Наша кооперація. – К., 1913. – № 1. – С. 24 –25.
38. ДАКО. – Ф. 1239. – Оп. 7. – Спр. 98.
39. ЦДІАК. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 1321.
40. ЦДІАК. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 1385.